

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
IRODALOMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA

KASZA PÉTER:

***„MERT LÁTOM, HOGY NÉHÁNYAN AZ ESEMÉNYEKET
MÁSKÉPP MESÉLIK, MINT MEGTÖRTÉNTÉK...”***

**BRODARICS ISTVÁN TEVÉKENYSÉGE
IRODALOMTÖRTÉNETI MEGKÖZELÍTÉSBN**

DOKTORI (PHD) ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

TÉMAVEZETŐ: SZÖRÉNYI LÁSZLÓ EGYETEMI TANÁR

SZEGED, 2007

I. A BRODARICS-SZAKIRODALOM

A dolgozat első fejezete lényegében kutatástörténeti áttekintés. Disszertációm bevezetéseként mindenképpen indokoltnak tartottam, hogy röviden áttekintsem azokat a műveket, melyek dolgozatomat megelőzően Brodaricsról születtek. A fejezetben csak azok a szerzők és műveik kerülnek tárgyalásra, akik átfogó életrajzot írtak, vagy szándékoztak írni Brodaricsról. A fejezet tehát nem érinti olyan szerzők műveit, akik valamilyen aspektusból hozzászóltak ugyan a Brodarics-kérdés történetéhez,¹ vagy összefoglaló jellegű művükben szenteltek teret Brodarics munkásságának,² de nem írtak róla biografikus igénnyel. Ez a szűkítés már csak azért is indokoltnak tűnt, mivel ezek a szerzők Brodarics életrajzát tekintve nem folytattak önálló kutatásokat, hanem a róla korábban megjelent szakmunkákból tájékozódtak. Így összesen három szerző, Székely Samu, Sörös Pongrác és Kujáni Gábor művei szerepelnek részletesen a dolgozatnak ebben a részében.

Az első Brodarics-szakíró Székely Samu volt. Székely újságíró volt nem szaktörténész, munkája mégis roppant fontos egyrészt, mert mintegy felfedezte a témát a szakma számára, másrészt mert – ha néhol hibásan is – egy rendkívül szétszórt forrásanyag alapján felállított egy, a további kutatások számára kiinduló pontul szolgáló életrajzi keretet. Bár a tanulmány címe (*Brodarics István élete és működése*) átfogó életrajzot ígér, első pillantásra is nyilvánvaló, hogy egy mégoly hosszú tanulmány sem töltheti be egy igazán részletes, monografikus életrajz funkcióját. Székely rendszerező életrajz helyett sokkal inkább Brodarics életének bizonyos jobban dokumentált csomópontjaira (római követi működése, kancellári kinevezése körüli vita) koncentrált, és adós marad a források ütköztetésével is.

Az első valódi monográfia így Sörös Pongrác nevéhez köthető. Székely után húsz évvel, nála lényegesen nagyobb forrásanyagra és nem utolsósorban szakmai tapasztalatra támaszkodva írta máig mérvadónak tartott életrajzát. Sörös szintén kronologikus, eseménycentrikus életrajzot írt, érdeme azonban, hogy számos ponton módosította, illetve kiegészítette a Székely által felvázolt életrajzi keretet. Több teret szentelt olyan, korábban

¹ Ilyen pl. Tóth Zsombor újabb megjelent elemzése Brodarics Mohács-beszámolójának értelmezési lehetőségeiről. Vö.: TÓTH Zsombor, *Fons vs memoria?*, Református Szemle, 2004, 698-710.; ugyanez a szöveg változatlan formában megjelent Tóth Zsombor tanulmánykötetében is: TÓTH Zsombor, *A történelmem terhe*, Kolozsvár, 2006, 53-82.

² Pl.: WACZULIK Margit, *A török korszak kezdetének nyugati történeti irodalma*, Bp., 1937.; HORVÁTH János, *Az irodalmi műveltség megoszlása*, Bp., 1944., BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI-XVII. századi történetírás történetéből*, Bp., 1975.

elhanyagolt területeknek, mint Brodarics származása, neveltetése, főpapi tevékenysége, humanista kapcsolatai, diplomáciai működése Mohács után stb. Ugyanakkor Sörösnek is felróható, hogy sok esetben nem kezelte kritikusan forrásait. Amikor Brodarics cselekedeteinek motivációiról, okairól van szó, minden esetben hitelt ad a levelekben megfogalmazottaknak, és Székelyhez hasonlóan nem törekszik a levelek elemzésére. Sörös könyvének valóban „hőse” Brodarics, akinek ilyenformán többnyire igazat ad, álláspontját és meghozott döntéseit hajlamos a kor többi szereplőjével szemben elfogultan értékelni.

A harmadik jelentős Brodarics-kutató Kujáni Gábor. Sörös Pongrác monográfiájának megjelenése után ő már nem vállalkozott újabb átfogó Brodarics-életrajz megírására, de több fontos részletkérdést törekedett gondos forráshasználattal tisztázni későbbi cikkeiben.³ Fontosabbik tanulmánya *A Brodaricsok*, melyben a kutatásban korábban nem használt horvát okleveles anyag alapján igyekezett felvázolni Brodarics addig kellőképpen nem tisztázott származását és családi viszonyait. Kujáni igazi érdeme azonban 1908-ben megjelent levelezéskiadása.⁴ Egyrészt az ő forrásközlése volt az első, és mindmáig az egyetlen Brodarics-levelekkel kapcsolatos magyarországi szövegkiadás,⁵ másrészt nem egyszerűen arról volt szó, hogy már ismert, de szétszórtan megjelent leveleket gyűjtött össze és adott ki, hanem korábban ismeretlen leveleket közölt, melyeket még a Brodarics-monográfus Sörös sem ismert és nem használt fel. Ezen túlmenően a levelek a magyar történelem igen ellentmondásos és viharos korszakának eseményeire világítanak rá, jelesül Gritti magyarországi tevékenységének bizonyos aspektusaira, ilyképpen jelentős forrásértékkel bírnak.

II. CSALÁD, SZÁRMAZÁS, NEVELTETÉS

A fejezet minden Brodarics-életrajz legnehezebb, mert forrásokban legszegényebb részével, Brodarics származásával, családi viszonyaival és egyetemi tanulmányainak problémakörével foglalkozik két, kronológiailag okkal fordított sorrendben következő alfejezetben.

³ Kujáni Gábor, *A Brodaricsok*, Századok, 1913, 753-763.; Uő., *Brodarics István szereplése János király oldalán*, Századok, 1914, 34-51., 107-125.

⁴ Kujáni Gábor, *Brodarics István levelezése*, Történelmi Tár, 1908, 258-293. és 321-346.

⁵ Természetesen számos forráskiadványban (pl.: THEINER Agustin, *Vetera monumenta Hungariam sacram illustrantia*, vagy BUNYITAI-RAPAICS-KARÁCSONYI, *Egyháztörténelmi emlékek a magyar hitújítás korából I-III.*) található Brodarics-levelek, de szisztematikus levélkiadásra Kujáni óta nem került sor.

II. 1. Az Alma Mater. Padova vagy Bologna?

Veress Endre kutatásai óta bizonyosan tudható, hogy Brodarics Itáliában, Padovában járt egyetemre, ahol 1501-ben részt vett egy bizonyos András kanonok doktori vizsgáján. Bizonytalanság három kérdésben tapasztalható: kinek a támogatásával került ki Brodarics Itáliába, mennyi időt töltött ott, és valóban kizárólag csak Padovában járt-e egyetemre?

A patrónus személyét a korábbi szakirodalom Szathmári György pécsi püspökben vélte felfedezni, ami azonban valószínűleg minden alapot nélkülöz. Ismereteink szerint Brodarics 1505-ben vagy legkésőbb 1506-ban tért haza Itáliából, Szathmárit pedig csak 1505 decemberében nevezték ki pécsi püspökké, addig a Szlavóniától, Brodarics szülőhelyétől meglehetősen távoli váradi püspökség élén állt. Pécsi püspökként tehát nem támogathatta Brodarics 1505-1506-ig tartó tanulmányait. Valószínű, hogy személyének mecénásként való feltüntetése a kettejük közti *későbbi* szoros kapcsolat (Brodarics kb. 1508-tól több mint tíz évig valóban Szathmári titkára volt, és az ő jóvoltából nyerte el a pécsi présposztai címet) visszavetítésén alapul.

Brodarics Körös megyei középnemesi családból származott, padovai tanulmányai idején egy zágrábi kanonoki javadalommal rendelkezett, ezért valószínűbb, hogy tanulmányai hátterében inkább zágrábi mecénatúrát kell sejttenünk. Anyai nagybátyja, Jalsity János zágrábi örkanonok volt, minden bizonnyal jó embere az 1499-ben elhunyt zágrábi püspöknek, Tuz Osvátnak, mivel a püspök Jalsityra bízta végrendeletének végrehajtását. Megkockáztatható, hogy Brodarics első mecénásai nagybátyja illetve Tuz Osvát zágrábi püspök voltak. Tanulmányait talán Osvát utódja, Lukács püspök is támogatta, mindenesetre valamiféle pénzmozgásnak lennie kellett közöttük, mivel Lukács püspök 1505-ben 300 arany elsikkasztásával vádolta meg Brodaricsot. A bevádolt Brodarics ügyét Bakócz Tamás karolja föl, Brodarics pedig hazatérte után előbb az ő szolgálatába szegődik, s csak ezt követően, 1507-1508 táján kerül Szathmári környezetébe. Kizárható tehát, hogy Szathmári állna mecénásként Brodarics tanulmányai mögött.

Ami a tanulmányok időtartamát illeti, adatolható, hogy Brodarics 1506 végén már használja a kánonjogi doktori címet. Legkésőbb ekkora tehát befejezte stúdiumait. Tudjuk, hogy 1501 októberében már bizonyosan Padovában tanul. Ha elfogadjuk, hogy a tanulmányokat lehetővé tevő zágrábi kanonoki stallumot nagybátyja közbenjárására Tuz Osváttól kapja, aki 1499-ben halt meg, Brodaricsnak ezt megelőzően kellett Itáliába indulnia, tehát feltehetőleg 1498-1499-ben, így hozzávetőlegesen hét-nyolc évet tanulhatott Itáliában.

Az utolsó kérdés csak az, hogy hol. Brodarics levelezésében igen szűkszavúan nyilatkozott tanulmányai helyszínéről, egy Nádasdyhoz írott levélben azonban közbenjár egy tanító érdekében, akinek bátyjával, ahogy írja, együtt tanult Padovában. Csakhogy a kéziraton eredetileg Bologna (Bononiae) szerepel, amit Brodarics utóbb áthúzott és fölé írta Padovát (Patavii). Padovai tanulmányai az egyetem jegyzőkönyveivel igazolhatók, mégis furcsa, hogy ha Brodarics csak Padovában járt egyetemre, utóbb mért jutott eszébe tévesen Bologna. Ottani tanulmányaira semmilyen adat nincs az egyetemi hivatalos iratokban. A nagyhírű bolognai tanár, Filippo Beroaldo egyik életrajzírója, a francia Johannes Pinus (Jean de Pins) 1505 szeptemberében, Beroaldo halála után három hónappal megjelent művében azonban azt írja, hogy Beroaldo számos tanítványa közül ki kell emelnie a pannóniai Brodarics Istvánt, aki neki tanuló- és lakótársa volt, és aki korábban évekig Padovában tanult Calphurnius keze alatt.

Pinus közlésére már Gerézdi Rabán is felfigyelt, és Brodarics tanulmányait úgy állította időrendi sorrendbe, hogy az előbb évekig Padovában tanult, majd Beroaldónál Bolognában, innen pedig 1501-ben visszatért Padovába, ahol megszerezte a doktorkalapot. Ha Gerézdi kronológiája helyes, Brodaricsnak legalább tíz évig Itáliában kellett tanulnia, hisz - ahogy Pinus írta - előbb Padovában éveket, majd Beroaldónál hosszabb időt, végül 1501-1505-ig vagy 1506-ig ismét Padovában öt vagy hat évet. Nézetem szerint egy bizonytalan anyagi helyzetű ifjú számára ez túl hosszú idő, ezért Gerézdiével szemben megkockáztatnék egy másfajta kronológiát.

Brodarics vélhetően 1498-99 táján jutott ki Itáliába, még Tuz Osvát életében. Tanulmányait Padovában kezdte Calphurnius keze alatt. Calphurnius azonban 1503 januárjában meghalt, és Brodarics talán ekkor telepedett át Bolognába. Más példánk is van a Padova-Bologna közti átjárásra, mégpedig Várday Ferencé, aki szintén 1503 januárját követően települ át Padovából Bolognába, ennek háttérben pedig szintén a neves padovai tanár, Calphurnius váratlan halála állhat. Pinus szerint Brodarics nem fejezte be tanulmányait Beroaldónál, mert az otthonról kapott hírek másfelé terelték gondolatait. Gerézdi szerint arra kapott utasítást, hogy Padovában fejezze be jogi tanulmányait, de valószínűbb, hogy az 1505-ös sikkasztási per miatt kellett hazatérnie. Mivel később azt írja, 1506-ban Padovából tért haza, nem kizárt, hogy a per lezárultával egy új mecénás (Bakócz?) támogatásával visszatért Padovába, ahol 1506 folyamán megszerezte a doktori címet.

II. 2. Család, származás, ifjúkor

Brodarics származásának, családi viszonyainak tekintetében máig mérvadók Kujáni Gábor 1913-as tanulmányának adatai. Ezeket csupán két ponton kívánom helyesbíteni. Az egyik, egyben talán a fontosabbik kérdés Brodarics születési éve. Ezt Sörös Pongrác 1471-ben határozta meg. Kujáni a Brodarics-családról írt említett cikkében meggyőző érvekkel bizonyította, hogy Sörös datálásának nincs alapja, de hosszas bizonyítás után ő maga is oda lyukadt ki, hogy Brodarics születési évét 1470 körül határozta meg. Érveit részben Brodarics leveleire alapozta, részben Oláh Miklós Brodaricsról írt sírversére. Brodarics 1532-ben azt írta önmagáról, hogy már aggkorba hajló ember (*homo iam in senium vergens*). Oláh Miklós pedig 1539-ben tett utalást Brodarics előrehaladott korára (*propter aetatem provectam*), halálakor írt sírversében pedig szerencsésnek mondta, amiért még láthatta Magyarország dicső korszakát (*O felix, claros patriae qui vidit honores*), amit Sörös és Kujáni is Mátyás korára vonatkoztatott. Sörös és Kujáni egyaránt amellett érveltek, hogy Brodaricsnak azért kellett 1470 körül születnie, mert csak így élhette meg Mátyás 1490-ig tartó korszakát, valamint szerintük senkit nem neveznének öregnek (*senex*) hatvan éves kora előtt, márpedig ha Brodaricsról az 1530-as években már mint öreg emberről beszélnek, túl kellett legyen ezen az életkoron.

Ha elfogadjuk az 1470 körüli dátumot, az viszont azt jelenti, hogy Brodarics közel harminc éves, amikor megkezdte tanulmányait Itáliában, ami egyrészt szokatlan, másrészt ellentmond a vele kapcsolatos forrásokban található kormegjelölő szavaknak. Az 1517-es címerbővítő oklevél ugyanis azt írja, hogy Brodaricsot szinte gyerekfejjel (*prima adhuc pueritia*) küldték Itáliába, aki még akkor is csak fiatal férfi (*adolescens et vir*), amikor megszerzi a doktorátus épp hogy kinőve az ifjúkorból (*pubertatem egressus*). Hasonlóképp fiatalembernek (*iuvenis*) mondja Brodaricsot Johannes Pinus is, és azt írja róla, hogy igen fiatalon (*adhuc adulescens*) kezdte tanulmányait Padovában. Mivel egy majd' harmincéves férfit aligha neveznének gyermeknek, vélhetőleg módosítani kell Brodarics születési évét.

Ha ezt tíz évvel későbbre, 1480 körülre datáljuk, rögvest beilleszthetőkké válnak a korjelölő kifejezések az életrajzba. Hiszen ebben az esetben Brodarics 17-19 éves korától 23-25 éves koráig tanult Itáliában, még mindig fiatal férfi (*adolescens et vir*) tehát, amikor onnan hazatér. Ebben az esetben persze nem 70 csak 60 felé jár, amikor 1539-ben meghal, ami megint csak nem mond ellent a forrásoknak, hiszen a 16. században egy hatvan éves embert már valóban öregnek (*senex*) tekintettek, Brodarics viszont 1532-ben nem azt írja magáról, hogy öreg, csak azt, hogy közeledik efelé (*homo iam in senium vergens*). Ha Oláh sírversének

utalását tekintjük, az magyarázható úgy, hogy Mohács után már a Jagellók békéje is Magyarország dicső korszakának számíthatott a '30-as '40-es évek fordulójának vérzivataros éveikhez képest, másrészt ha Brodarics 1480 körül született, lényegében élt Mátyás uralkodása alatt, a sírvers tehát hozzávetőlegesen ez esetben is jól adja meg születési idejét.

A másik probléma Brodarics apjának neve. Kujáni félreérti Brodarics egy célzását, amikor is egy alkalommal arra kéri Nádasdyt, hogy az küldje, vagy hozza magával Debrecenbe unokaöccsét, Brodarics Györgyöt, mert magával akarja vinni, hogy világot lásson, de később vissza fogja küldeni Nádasdyhoz, mert jobban szeretné, ha *nagybátyjánál* azaz Nádasdynál nevelkedne, mint *atyjánál*, Brodarics Istvánnál. Kujáni bonyolult és szövevényes családfát gyárt erre a mondatra építve, mondván, hogy Brodarics apját nem hívhatták Istvánnak, mivel nagybátyját hívták így (az ő fia lenne György, István unokaöccse), két testvér neve pedig nem lehet azonos. Holott nincs másról szó, mint Brodarics szójátékáról, aki pap lévén saját magára utal atya (*pater*) minőségben, Nádasdyra pedig nagybátyként (*patruus*), kifejezve a kettejük közt fennálló szoros, szinte már rokoni jellegű viszonyt.

Nem beszélve arról, hogy a rokonsági fokok sem stimmelnek, hiszen Brodarics az ominózus levélben nem unokatestvérét (*frater patruelis*) hanem unokaöccsét (*nepos*) emlegeti, ebből az adatból tehát Brodarics István felmenőire következtetni lehetetlen.

III. BRODARICS, A TÖRTÉNETÍRÓ

Brodarics Mohács-beszámolójának furcsa paradoxona, hogy miközben elképzelhetetlen olyan Mohácsról írott cikk, tanulmány vagy monográfia, amelyik ne használná és idézné Brodarics szövegét, a szöveg keletkezésével, ennek okaival és körülményeivel aránylag keveset foglalkozott a történelem- vagy az irodalomtudomány.

III. 1. A mű keletkezése

A hagyományos álláspont Brodarics művének létrejöttével kapcsolatban az, hogy a szöveget Zsigmond lengyel király felkérésére, illetve a bécsi humanista, Johannes Cuspinianus 1526 végén keletkezett beszédére válaszul írta, aki a német rendekhez intézett törökellenes buzdító beszédében királyuk cserben hagyásával, gyávasággal, lényegében tehát árulással vádolta meg a magyarokat.

A Zsigmond-féle megbízás mellett az egyik legfontosabb közvetlen bizonyíték egy az Acta Tomicianában fennmaradt keltezetlen levél, melyben Zsigmond megkéri Brodaricsot,

számoljon be Lajos király sorsáról, az ország helyzetéről és a nemesség terveiről. Mivel a levél írója nem tud biztosat II. Lajos haláláról, az irat minden bizonnyal 1526 szeptembere folyamán keletkezett. Alaposan megvizsgálva a többi, ugyanekkor íródott lengyelországi levelet, tömegével találhatunk közöttük olyanokat, melyeket lengyel politikusok írtak vezető magyar személyiségeknek, sok esetben szó szerint ugyanazokkal a szavakkal élve, és mindet ugyanazzal a céllal, ti. hogy információt szerezzenek a magyarországi helyzetről, hiszen Lajos esetleges halálával Zsigmond is a magyar trón várományosai közé számított. Semmi nem mutat tehát arra, hogy Zsigmond ebben a levélben valóban megbízta volna Brodaricsot egy Mohácsról szóló beszámoló elkészítésével, így az azt eddig alátámasztani látszó legfőbb érv kiesik a sorból.

Cuspinianus beszédének hatása mindössze annyiban problematikus, hogy Brodarics sehol nem nevezi nevén ellenfelét, így a szövegből vett közvetlen bizonyíték nem támasztja alá, hogy valóban Cuspinianus beszéde befolyásolta volna Brodaricsot saját műve írásakor. A két szöveg egybevetése nyomán azonban világossá válik, hogy számos egymásra megfelelő hely akad a két műben, ami alátámasztja azt az elképzelést, hogy Brodarics ténylegesen reflektált Cuspinianus szövegére. Másrészt Brodarics több olyan, alig félreérthető utalást épít bele saját művébe, melyekkel egyértelművé teszi, hogy az Cuspinianus szövege ellenében, arra feleletül íródik.

A *Historia verissima* keletkezési idejéről csak annyit tudunk biztosan, hogy 1527. április 18-án jelent meg Krakkóban. A szöveg kritikai kiadását elkészítő Kulcsár Péter álláspontja szerint a szöveg március 18. és április 18. közt keletkezett, mivel Brodarics március 18-án hagyta el Ferdinánd pártját, a szöveg Szapolyai iránti elfogultsága pedig egyértelmű, így azt nem írhatta Habsburg-területen. Mivel Cuspinianus beszéde nem jelenhetett meg 1526 decembere előtt (Ferdinándot cseh és magyar királynak mondja, magyar királlyá pedig csak 1526 decemberében választották), Brodarics legkorábban januárban foghatott hozzá a *Historia verissima* írásához. Kulcsárnak igaza van abban, hogy aligha valószínű, hogy Brodarics János-párti szövegét Habsburg Mária környezetében írta volna, de leveleinek tanúsága szerint az átállása előtti utolsó heteket már Bornemisza János várában, Dévényben töltötte. Valószínűleg itt kezdett hozzá a mű megírásához január-februárban, amit Budára érkezése után talán még csiszolt, de bizonyosan nem ott kezdett írni.

III. 2. A mű céljai

Ha elvetjük a Zsigmond-féle megbízás elméletét, akkor Brodarics szövegének létrejöttében a fő motiváció Cuspinianus beszéde, vagyis a szöveg polemikus jellegű. Cuspinianusnál a két fő vádpont, ami a magyarokat érinti, hogy felelőtlenül hagyták, hogy a király csatába bocsátkozzon, mivel nem volt, aki lebeszélje róla, másrészt ha már csatába kezdett, nem gondoskodtak kellően védelméről, és veszni hagyták. A vádak személyesen is érintették Brodaricsot, aki az ország kancellárjaként a király legszűkebb környezetéhez tartozott. Amikor tehát a *Historia verissima* szövegében visszatérő jelleggel, szinte már motívumszerűen igazolja, hogy minden haditanácson elhangzottak olyan vélemények, hogy a halasszák el a csatát, várják be az erősítést, majd amikor a csata leírásakor név szerint felsorolja azokat, akiket a király őrizetére rendeltek, egyrészt megfelel Cuspinianus fő vádpontjaira, másrészt saját magáról is elhárítja a tragédia felelősségét. Jellemző, hogy a humanista gyakorlattól eltérően beszédek egyáltalán nem tartalmazó szövegben két *oratio obliqua*ban fogalmazott szónoklat található, s ezek közül az egyik Brodaricsé, aki harmadik személyben előadja, hogyan próbálta meg rábeszélni a forró fejű katonákat, hogy ne hamarkodják el az összecsapást.

Felmerül azonban a lehetőség, hogy Brodarics nem csupán Cuspinianus szövegére kívánt reagálni a Mohács-beszámoló megírásával. Mohács után ugyanis számos nyomtatott újságlap, ún. *Neue Zeitung* jelent meg a csata eseményeit tárgyalva, és ezek hangvétele az esetek többségében kifejezetten magyarelles hangvételű volt. Összehasonlítva az újságlapok tartalmát Cuspinianus szövegével, meglepően sok egyezés tapasztalható. A Cuspinianusnál meglévő vádak erőteljesebb, sarkítottabb formában jelentkeznek az újságlapok hasábjain is. Brodarics talán nem reagált volna a népnyelven fogalmazott rágalomokra, de amikor hasonló vádak fogalmazódtak meg latinul az elit közvélemény befolyásolására, az ellenlépésekre készíthette.

Felvetődik persze a kérdés, mi készítette arra Brodaricsot, hogy 1527 elején egy János-párti Mohács-beszámolót vessen papírra, vagyis mi bírta rá 1527 márciusában a pártváltatásra. Sörös Pongrác szerint Brodarics a Pozsonyban töltött hónapok alatt fokozatosan kiszorult a Habsburg-párt belső köréből, mivel ellenezte a Ferdinánd trónigényét biztosítani hivatott Magyarország elleni támadást. Mikor pedig hírt kapott arról, hogy Szapolyai 1527 áprilisi budai országgyűlésén hazaárulással akarják megvádolni, amiért az ország pecsétjét külföldre vitte, becsületét védendő elhagyta Ferdinánd szolgálatát, és visszatért Budára Szapolyaihoz.

Noha Brodarics becsületessége közhely számba megy a szakirodalomban, a források megvallatása bizonyítja, hogy döntését személyes érdekei is erősen befolyásolták. Mohács előtt Brodarics lényegében nem volt az udvar embere, kancellári kinevezését a pápai udvar erőteljes nyomása tette lehetővé. A csatavesztést követően tehát inkább kénytelenségből, mint sziklaszilárd udvarhűségből csatlakozik a Pozsonyba menekült Mária királynéhoz. 1526 decemberéig mégis stabil helye van a Habsburg-táborban, valamennyi Ferdinándtól származó irat előkelő helyen említi. Egzisztenciáját ugyanakkor komolyan fenyegeti, hogy az ország jelentős része Szapolyai mellé áll, és ennek következtében október majd november folyamán több olyan országgyűlési határozat is születik, mely hazaárulással és birtokelkobzással fenyegeti meg a Ferdinánd pártján kitartókat. Hazaárulással tehát nem csak az 1527 áprilisi országgyűlés fenyegette Brodaricsot. Ő azonban mit sem törődik ezekkel a fenyegetésekkel, és nem siet – becsületét mentendő – átállni Szapolyaihoz. Helyzete Ferdinánd decemberi megválasztása után inog meg az udvarnál. Az új király, ma még ismeretlen okoknál fogva leváltja a kancellári posztról, és régi ellenlábását, Szalaházy Tamást nevezi ki a helyére. A pozícióvesztés és Szapolyai 1527 elején nagyobb tünő legitimációja bizonyosan közrejátszott abban, hogy Brodarics búcsút mondott a Habsburg-tábornak és Szapolyaihoz csatlakozott.

Művének Szapolyai-párti hangneme elvitathatatlan. Az országot Mohács előtt irányító vezetőket felsorolva Szapolyairól megjegyzi például, hogy később király lett, akit az egész nemesség régóta a trón igazi várományosaként kezelt, ha Lajos törvényes örökös nélkül halna meg. Eközben Ferdinánd későbbi megválasztását elhallgatja, és arról sem tesz említést, hogy a Habsburg-Jagelló egyezmény értelmében Lajos gyermektelen halála estén Ferdinánd a törvényes örökös. A legfontosabb momentum Szapolyai távolmaradása a csatából. Brodarics a Szapolyainak küldött ellentmondó parancsok esetének feljegyzésével kellő magyarázatot ad erre, és felmenti az egykori vajdát ura cserbenhagyásának vádjá alól, amit valósággal harsogtak a német nyelvű újságlapok.

R. Várkonyi Ágnes vetette fel, hogy a mű a Ferdinánd és Szapolyai közti olmtüzi tárgyalásokra készült volna, azzal a céllal, hogy Szapolyai irányába hangolja a közvéleményt. Nos, az események sűrűjéből kikerülő Brodarics aligha tudhatott sokat a március végén megkötött egyezményről, így művét vélhetőleg nem kifejezetten erre az alkalomra írta, az viszont nagyon is elképzelhető, hogy a Szapolyai-apológiát tartalmazó munka gyors kinyomtatásába a közelgő tárgyalások nagyon is belejátszottak.

III. 3. A műfaj problémája

Brodarics szövegének műfaji besorolásához igen kevés támpontot ad. Lényegében azt írja, műve csupán nyersanyag, amit másoknak kell majd baltával és fejszével tovább finomítaniuk. Ha a reneszánsznak az antikvitásból örökölt történetírási kategóriáit vizsgáljuk, azt találjuk, hogy Brodarics szövege leginkább a *commentarius* műfajába sorolható. Cicero úgy határozta meg ezt a műfajt, mint amit az események sűrűjében élő államférfi ír, hogy nyersanyagot szolgáltatson a történeteket később a megfelelő stílusban formába öntő és megörökítő történetírónak. A *commentarius* dísztelen, retorikai eszközökben szegény alkotás. A *commentarius* a 15-16. század egyik legnépszerűbb történeti műfajává növi ki magát, de sok esetben inkább csak köteles szerénység vezeti a szerzők tollát, amikor munkájukat *commentarius*ként, tehát kvázi nyersanyagként határozzák meg. Más alkalommal azonban valóban egy nagyobb lélegzetű munkához készült előtanulmányról van szó. Brodarics műve semmiképpen nem tekinthető ilyennek, nála a szikár, puritán stílus sokkal inkább azt a célt szolgálja, hogy elfedje a nagyon is tudatosan retorizált szöveg pártosságát, és segítsen azt elfogulatlannak mutatni.

Felmerül ugyanakkor, hogy valóban történeti mű-e Brodarics szövege, vagy inkább a hazai politikai pamflet egyik első képviselőjének kell vagy lehet-e tekinteni.

IV. BRODARICS, A LEVÉLÍRÓ

Kujáni Gábor Sörös Pongrác Brodarics-monográfiájáról írott *Századok*-beli recenziójában megállapította, hogy „*Brodarics életrajza úgyszólván leveleibe van letéve.*”⁶ Fölmerül azonban a kérdés, forrásértékük mellett mennyiben tekinthetők Brodarics levelei irodalmi alkotásoknak, azaz igazolható-e, hogy a Mohács-beszámolón kívül a leveleket is Brodarics humanista tevékenysége részeként kell vizsgálnunk.

⁶ [KIJÁNI Gábor], *Jerosini Brodarics István. Írta: Sörös Pongrác*, *Századok*, 1908, 348.

IV.1. A levelek jellege

V. Kovács Sándor a *Magyar humanisták levelei* című kötethez írt bevezető tanulmányában megállapította, hogy Brodarics levelei bizonyos szempontból eltérnek a korábbi humanista levélírók gyakorlatától, amennyiben levelei igen ritkán említenek humanista beszélgetéshez, levélváltáshoz illő témákat, sokkal gyakoribb, hogy a napi politika vagy Brodarics személyes gondjai, problémái, tépelődései kapnak bennük teret. V. Kovács Brodarics stílusának különbözőségét, lényegi szikárságát egyfajta fordulópontként értelmezte, és a változás gyökereit európai szinten a lutheri reformáció szellemi térhódításában vélte megtalálni. Úgy vélte, Brodarics katolikus püspök léte úgy kerülhetett kapcsolatba a lutheri szellemisséggel, hogy egyrészt kiváló kapcsolatban volt a Krakkóban működő erasmista körrel, Erasmus racionalizmusa, vallási toleranciája pedig számos hívét a lutheri reformáció felé lökte, és az áttérésre ösztönözte. Krakkó kapcsán V. Kovács feltűnőnek tartotta azt is, hogy az 1530-40-es évek magyar reformátor nemzedéke is jórészt Krakkóban kezdte tanulmányait. De fontosnak tartotta azt is, hogy Brodarics egyik legfontosabb levelezőpartnere, a protestáns tanok egyik legfőbb hazai gyámolítója Nádasdy Tamás volt. Ezek alapján valószínűsítette, hogy Brodarics, aki a legszorosabb szellemi kapcsolatban állt a krakkói humanista elittel, valamint az egyik legnagyobb tekintélyű, a protestáns tanokkal legalábbis szimpatizáló magyar főúrral, tényleges áttérés nélkül is bőven meríthetett a reformáció szellemisségéből.

V. Kovács megállapításai Brodarics stílusának sajátosságairól kétség kívül helytállóak, még ha az ezekre adott magyarázatokkal nem is érhetünk egyet. Hiszen ha az erasmista szellemisséggel való, akár csak közvetlen érintkezés is szálláscsinálója lenne a protestáns esztétikának, akkor a Brodaricsnál megfigyelt stílári sajátosságoknak fokozottan kellene jelentkezniük az Erasmusszal élénk levelezést folytató Oláh Miklósnál is, ám ez nem történik meg. Nem vehetjük komolyan a Brodaricsnál jóval fiatalabb Nádasdy hatását sem, alig hihető ugyanis, hogy a fiatal főnemes befolyásolhatta volna a Rómát járt, tapasztalt diplomata és meglelt férfikorban lévő Brodarics stílusát.

Véleményem szerint a levelek jellegének sajátos voltát három tényezőre vezethetjük vissza: Brodarics életkörülményeire, az élete során betöltött pozíciókra, végül a leveleskönyv hiányára és a levelek ebből következő hagyományozódására.

Brodarics szinte egész életét diplomáciai szolgálatban töltötte, így hányatott életében nemigen akadt olyan nyugodt periódus, amikor pusztán irodalmi kedvteléseknek élhetett volna. Gondoljunk csak arra, hogy Oláh leveleskönyve épp az 1527-1538 közti évtized

leveleit tartalmazza, tehát azon időszakét, melyet *nem* a nyughatatlan, hadszíntérré vált Magyarországon töltött.

A hányatott életútnál is fontosabbak azonban azok a pozíciók, melyeket Brodarics élete során betöltött. Noha tanulmányai során elsőrangú humanista képzettséget szerzett, pályája java részében sokkal inkább diplomataként és udvari emberként tevékenykedett, mintsem az irodalomnak, művészeteknek hódoló tudós humanistaként. Nem csoda, ha levelei is inkább egy államférfi, mint egy *bonae litterae*-vel foglalkozó tudós kézjegyét viselik magukon.

A harmadik ok a leveleskönyv hiánya. Korántsem biztos, hogy Brodaricsnak egyáltalán szándékában állt-e leveleiből episztoláriumot összeállítani, de mivel ilyen nem készült, levelei jó része elveszett. Ránk maradt iratai jórészt külföldi államok levéltáraiban (Krakkó, Varsó, Róma, Bécs) vagy családi gyűjteményekben (Nádasdy-levéltár) őrződtek meg, ezek pedig elsősorban azok a levelek voltak, melyeket hivatali működése során írt. Nem beszélve arról, hogy akik leveleskönyvet állítottak össze (Vitéz János vagy Oláh Miklós) gondosan megrostálták, stilizálták az ide bekerülő darabokat. Brodarics esetében épp a leveleskönyv hiánya miatt ilyen utólagos stilizálásról nem lehet szó. Ez tehát komoly torzító hatást gyakorolhat Brodarics stílusának értékelésekor, hiszen a hagyományozódás jellegéből fakadóan, vagyis hogy jóval több hivatalos, mint magánlevelét ismerjük, nehéz teljes képet kapni szerzőnk levélírói kvalitásairól. Mivel nem ő maga választotta ki megmaradásra szánt leveleit, korántsem biztos, hogy valóban nem az irodalmilag értékesebb levelek veszttek el. A leveleskönyv hiányának furcsa paradoxona ugyanakkor, hogy épp az utólagos válogatás és stilizálás elmaradása növeli Brodarics leveleinek forrásértékét.

IV.2. Célok és címzettek. A levelek nyelve.

A levelek a legfontosabb forrásaink Brodarics kapcsolatrendszerének feltérképezéséhez. A ránk maradt levelezés töredékessége miatt azonban inkább csak arra alkalmasak, hogy jelezzék a kapcsolat meglétét. Annak jellegét és főleg intenzitását aligha tudjuk belőlük lemérni. A jelenleg ismert Brodarics-levelek közel háromnegyed része négy címzetthez szól: Zsigmond lengyel királyhoz (12), Piotr Tomicki krakkói püspökhöz (24), VII. Kelemen pápához (14) és Nádasdy Tamáshoz (43), de még az ő esetükben is csak bizonyos korszakokból ismerünk leveleket. A Zsigmond-levelek alapvetően 1523-1525-re

datálódnak, a Tomickihoz írottak ez után kezdődnek (1526-1535). Ez szinte bizonyosan tudatos válogatás eredménye, ti. mind a Zsigmondhoz, mind a Tomickihoz írott levelek az Acta Tomicianában maradtak ránk, ezt pedig Tomicki titkára, Stanisław Górski állította össze. Brodarics adatolhatóan ismerte Tomickit 1526 előtt, levelet is bizonyosan váltottak, mint ahogy Zsigmond királyhoz is mindenképpen kellett levelet írnia 1525 után, de ezeket a Tomicianát szerkesztő Górski nem válogatta be a gyűjteménybe. Tehát még egy ilyen jelentős levelezésanyag is csak felemás képet ad például Brodarics és Tomicki kapcsolatáról.

Hasonló a helyzet a Nádasdyhoz írott levelekkel, melyek 1531-34 közt sűrűsödnek. Bár ennek lehetnek politikai okai, tekintve hogy Nádasdy 1534-ben visszapártolt Ferdinándhoz, mégis kevésbé valószínű, hogy ezt követően Brodarics ténylegesen csak két (!) levelet írt volna neki. Arról nem is beszélve, hogy Nádasdy egyetlen válaszlevelét sem ismerjük. A levelek tehát itt is csak szűk öt esztendőre világítják meg a Brodarics-Nádasdy viszonyt.

Az említett négy címzethez írott levelek zöme, éppen azok személyéből fakadóan jórészt közéleti, politikai témákat érintett, országos vagy európai ügyeket tárgyalt, így Brodaricsnak lényegesen kevesebb tere maradt humanista felkészültségének megcsillogtatására. Amikor azonban nem hivatalos minőségben, hanem magánemberként ír, saját dolgában vagy valaki más érdekében ragadva tollat, Brodaricsból is kibújik a humanista.

Jól lemérhető ez Brodarics antik vagy humanista auctoroktól vett idézeteinek felhasználásán. Fennmaradt leveleiben erre kevés példa van: kétszer idézi Vergiliust, egyszer Martialist, Terentius, Ovidiust, és szintén egyszer Petrarca szonettjeit. Az auctorhelyek némely esetben csak proverbiumszerűen kerülnek bele a levél szövegébe, más alkalommal viszont (pl. az Angelo Cospiohoz írott ajánlólevél, az Oláh Miklósnak címzett mentegetőzés, vagy a Tomickinak szóló propagandalevél esetében) levelét kifejezetten az adott idézet köré építi, a mondanivalót arra alapozza, vagy azzal támasztja alá. Az auctorok használata tehát műveltségének csillogtatása mellett Brodaricsnál többnyire gyakorlati célokat is szolgál.

Leveleit alapvetően latinul írta, de időnként belekever más nyelvből (magyar, olasz, valamilyen szláv nyelv) való szavakat, tagmondatokat is. A szakma egy része neki tulajdonít egy Thurzó Elekhez írt magyar nyelvű levelet, melynek attribúciója azonban bizonytalan, de két olasz nyelvű levelét bizonyosan ismerjük.

V. BRODARICS SZÉPIRODALMI RECEPCIÓJA

Simai Ödön a *Mohács a magyar költészetben* címmel 1905-ben megjelent tanulmányában azt írja Brodaricsról: „Az első részletes leírása a mohácsi vésznek Brodarich István monográfiája, a deákul író, de magyar érzésű, hazafias püspök munkája [...] a leghitelesebb is, mint kútforrás a történetírókra nézve, de *tárgyunkba vágó nagyobb költemény sincs irodalmunkban, mely kisebb-nagyobb mértékben föl ne használta volna.*”⁷ Húsz évvel később a *Mohácsi emlékkönyvben* megjelent írásában hasonlóképp nyilatkozik Brodarics művének szépirodalmi jelentőségéről Rédey Tivadar: „Brodarics munkája nem költői célzattal írt mű, becsét éppen tárgyi megbízhatósága, emelkedett, oknyomozó szelleme adja meg, hanem azért a szemtanú közvetlensége annyi drámaiságot visz bele s az egésznek oly erős hangulati hatása van, *hogy minden későbbi költői feldolgozás erre támaszkodik.*”⁸

Kérdés, hogy mennyiben igazolható az a tétel, miszerint azok a szerzők, akik szépirodalmi alkotásban dolgozták fel a mohácsi csata történetét, vagy művükben érintették azt, Brodariccsal a kezükben dolgoztak.

A vizsgálódások köréből eleve ki kell zárni a nem epikai (regény, eposz) alkotásokat, mert egy Mohácsról született hosszabb-rövidebb vers, drámai mű vagy esszé a műfaj jellegéből fakadóan nem kecsegtet szövegegyezésekkel, a direkt forrásfelhasználás nyomaival. A regények, eposzok esetében jelentősen megkönnyíti a dolgunkat, hogy Brodarics beszámolója Magyarország földrajzi leírásán és az akkori méltóságviselők felsorolásán kívül kizárólag a Mohácsig történő felvonulást és a csata eseményeit beszéli el, tehát a recepció kérdése is csak olyan művek esetén vethető fel, amelyekben a csata közvetlen előzményei, illetőleg a csata leírása teret kap.

Ezen az alapon az 1926-ig megjelent művekből hét alkotás marad fent a rostán, mégpedig Listius László *Magyar Márs* és Etédi Sós Márton *Magyar Gyász* című eposza, P. Szathmáry Károly *Sirály*, Jósika Miklós *A zöld vadász*, Jókai Mór *Fráter György*, Baksay Sándor *Dáma* végül Krúdy Gyula *Mohács* című regénye. Az 1926-tól napjainkig terjedő időszakban további három olyan regény jelent meg, mely a fenti kritérium szerint tartalmazza a mohácsi események leírását. Időrendben haladva az első mű Gulácsy Irén 1927-ben megjelent kötete, a *Fekete vőlegények*, Gulácsy után a következő munka egy Ordas Iván-regény, az 1981-ben megjelent *Tomori, büszke vezér*, mely kifejezetten a csata előzményeiről

⁷ SIMAI Ödön, *Mohács a magyar költészetben*, Mohács, 1905, 4-5.

⁸ RÉDEY Tivadar, *Mohács emléke költészetünkben* = Mohácsi emlékkönyv, Bp., 1926, 313-314.

és lefolyásáról szól, végül meg kell még említeni Sz. Varga Éva *Boldogasszony katonái* című regényét 1992-ből. Mindösszesen tehát tíz műről van szó.

Hogy bizonyíthassuk, az adott mű szerzője valóban ismerte és felhasználta forgatta Brodarics szövegét, kézenfekvő megoldásnak látszik azt megvizsgálni, szerepel-e Brodaricstól származó idézet a regényekben vagy eposzokban. Ezt vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy két, konkrétan Brodaricsra visszavezethető szöveghelyet valamennyi műben találhatunk, mégpedig Lajos király drámai erejű bejelentését, hogy mindenképpen részt vesz a csatában, hogy mások ne mentegethessék vele saját gyávaságukat, valamint Perényi Ferenc váradi püspök baljós jövendölését a csata előtt, miszerint a csata napját a húszezer magyar vértanú emlékének kell majd szentelni.

A problémát azonban éppen Brodarics művének egyedülvalósága jelenti, vagyis az, hogy mivel ő az egyetlen hiteles forrása a csata történetének, szövegét a 16. századtól fogva az összes, Mohácsot említő történetíró is felhasználta és idézte. Lajos bejelentése és Perényi jóslata pedig olyan, különösen drámai erejű pillanatai a szövegnek, melyek valamennyi későbbi történetíró, történész művébe bekerültek. Pusztán erre a két elhíresült szöveghelyre tehát éppen hogy nem lehet alapozni a közvetlen Brodarics használat igazolását, mert ezek csak annyit bizonyítanak, hogy a kérdéses regény vagy eposz szerzője legalább olyan történeti munkát biztosan olvasott, amelyik idézte Brodaricsot. Nevezzük ezt másodlagos Brodarics-használatnak. Ahhoz tehát, hogy egy szerző esetében bizonyítva lássuk Brodarics közvetlen használatát, egy-két közkeletű idézet előfordulásánál többre van szükségünk. Olyan részleteket, szövegbeli egyezéseket kell keresnünk az eposzokban vagy regényekben, melyek csak Brodaricsnál olvashatók, hogy bizonyíthassuk az elsődleges Brodarics-használatot.

Ebből a szempontból vizsgálva az említett tíz művet, hét esetben igazolható a közvetlen Brodarics-használat, csupán P. Szathmáry Károly, Jókai és Krúdy regényében nem találunk erre bizonyítékot. Ha száz százalékban tehát nem is helytállóak Simai Ödönnek és Rédey Tivadarnak a fejezet elején citált megállapításai, annyiban kétségkívül igazuk volt, hogy Brodarics *közvetett* hatása az öt forrásként használó történetírókon keresztül még azoknál a regényíróknál is érvényesült, akik magát a Mohács-beszámolót nem vették a kezükbe.

PUBLIKÁCIÓS LISTA

a/ Tanulmányok:

Nádasdy Tamás és Brodarics István levelezése. In: Nádasdy Tamás. Sárvár, 1999. 55-65.p.

Kasza Péter-Kohári Nándor: A szlavofilok. In: *Belvedere*, 2000/5-6

A szudétanémet kérdés a második világháborúban (Edvard Beneš és Wenzel Jaksch levelezése 1939-1943.). Fordította, sajtó alá rendezte, a kísérőtanulmányt írta: Kasza Péter. Szeged, 2000. Documenta Historica.

A Brodarics-recepció kérdése a magyar epikában. In.: Serta Pacifica. Tanulmányok Fried István 70. születésnapjára, Szeged, 2004.

Czerovszki Mariann – Kasza Péter: Hierakologoi. In.: „Nem sülyed az emberiség!” Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára. Bp. 2005. (A kötet CD formátumban hozzáférhető, nyomtatott kiadása előkészületben.)

Bulvársajtó - Retorika – Történetírás. Megjegyzések Brodarics István Historia verissimájának keletkezéstörténetéhez = Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, Tomus XXIX, Ötvös Péter Festschrift, Szeged, 2006, 123-133.

Vom Lehrgedicht bis zur Wissenschaft. Der wissenschaftliche Wert jesuitischer Lehrgedichte. = Acta Conventus Neo-Latini Bonnensis, Proceedings of the Twelfth International Congress of Neo-Latin Studies, Ed. Rhoda Schnur, Tempe, Arizona, 2006, 399-406.

Ein Humanist am Scheideweg: Stephan Brodarics am Hof der Königin Maria. = Martina Fuchs-Orsolya Réthelyi (Hgg.): Maria von Ungarn (1505-1558). Eine Renaissancefürstin. Geschichte in der Epoche Karls V. Band 8., Münster, 2007, 73-89.

„Mert látom, hogy néhányan [...] az eseményeket másképp mesélik, mint megtörténtek...”. Megjegyzések Brodarics István *Historia verissimájának* keletkezéstörténetéhez. ItK, 2007/1, 585-604.

b/ Fordítás, lektorálás, recenzió:

1848/1849 és ami utána következett... Válogatott dokumentumok a Kalocsai Érseki Levéltár 1848-1851 közötti anyagából. Forráskiadvány. (Szerk.: Lakatos Andor és Sarnyai Csaba Máté). Kalocsa, 2001. (Lektorálta és a latin szövegeket fordította: Kasza Péter és Tóth Ildikó Éva)

Font Zsuzsa: Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában. Szeged, 2001. (Latin szövegrészletek fordítása, lektorálása)

Giorgio Padoan: A „szóban mester” Odüsszeusz és a tudás útjai. (Ford. Tekulics Judit). Helikon, 2001/2-3 (Latin szövegrészletek fordította: Kasza Péter)

Pomponazzi: A lélek halhatatlanságáról (részlet). In.: *Fosszília*, 2001/3-4 [Fordítás, kísérő tanulmány, jegyzetek: Kasza Péter és Simon József]

Pico della Mirandola levele unokaöccséhez Gianfrancescóhoz. In.: *Fosszília*, 2002/1-4 [Fordítás, kísérő tanulmány, jegyzetek: Kasza Péter és Simon József]

Henricus Nollius: A filozófiai parergon tüköre. Szeged, 2003. *Fiatalfilológusok Füzetek* 2. Fordította: Kasza Péter. Jegyzetek: Fazekas Sándor és Kasza Péter.

Bethlen Farkas: Erdély története III. Bp-Kolozsvár, 2004. Fordította: Bodor András, Galántai Erzsébet, Kasza Péter és Kruppa Tamás. A jegyzeteket írta: Kruppa Tamás.

Recenzió: Ritoókné Szalay Ágnes: "Nympha super ripam Danubii". Tanulmányok a XV-XVI. századi magyarországi művelődés köréből. (*Studi sulla civiltà d' Ungheria dei secoli XV-XVI*). In.: *Camoenae Hungaricae*, 2005/2 153-155.

Bethlen Farkas: Erdély története IV. Bp-Kolozsvár, 2006. Fordította: Kasza Péter (VIII. könyv) és S. Varga Katalin (IX. könyv). A jegyzeteket írta: Kruppa Tamás.